

Олексій Стрижак

НОВА НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ ПРО ОКРЕМІ ШЛЯХИ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО НАРОДІВ І ЇХНІХ МОВ

В історії східного слов'янознавства сталася небуденна подія: 11.6.1998 р. в московській газеті "Известия" було опубліковано незвичайне інтерв'ю. На запитання кореспондентки І. Преловської: "Тепер говорять не про одне вогнище походження східних слов'ян, а про двоє: в Наддніпрянщині й на півночі Німеччини та Польщі. Чи немає тут впливу політики — з'явилися нові суверенні держави, в яких свої історичні інтереси... Чи в полі зору науки з'явилися нові факти?" — історик та археолог, керівник Новгородської археологічної експедиції Московського університету та Інституту археології Академії наук Росії, лауреат Державної премії, кавалер ордена "Дружби народів", академік Валентин Лаврентійович Янін відповів: "Політики тут немає, а нові історичні факти дійсно є. Найцікавіше — про відмінність (тут і далі підкреслення наші. — О. С.) коренів у слов'ян північної й південної Русі написано ще в "Повісті временних літ". Два брати, Радим і В'ятко, прийшли з ляхів, тобто два племені — радимичів і в'ятичів — переселилися з Заходу. А досліджуючи берестяні грамоти, академік Андрій Анатолійович Залізник визначив найхарактерніші особливості новгородського діалекту, які споріднюють його з західнослов'янськими мовами. Раніше вважали, що Київська Русь говорила однією мовою, а різні діалекти стали формуватися після її розпаду... Але в грамотах XI—XII століть більше суттєвих розходжень між мовою Києва й Новгорода, ніж у XIV—XV століттях. Поляки виявляються кривичам, новгородським словенам, в'ятичам за походженням рідними братами, а київські поляни — двоюрідними. Відбувся не розпад і занепад єдиної народності Київської Русі, а навпаки, йшов процес взаємного зближення та збагачення двох східнослов'янських спільнот. Хоч поєднувальні шви... так і не заросли, незважаючи на століття сумісного життя" (с. 5).

Берестяні грамоти — це листи й документи XI—XV ст., писані на березовій корі, збережені вологим ґрунтом і вперше знайдені 1951 р. у м. Новгороді археологічною експедицією, очоленою А. В. Арциховським. 1995 р. їх тут було вже 795, плюс 27 у Старій Русі, 15 у Смоленську, 8 у Пскові, по 2 в Твері й Звенигороді Галицькому (Україна), по 1 у Вітебську й Мстиславлі (Білорусь). Виходячи з площі необстеженої частини міста, вважають, що тут у землі є ще до 20 тис. грамот, на дослідження яких піде не менше 2-х століть. Написи на них видряпувалися металевим або кістяним писалом ("стилосом"). Грамоти, відкриття яких облетіло світ і котрі є чи не найбільшим досягненням російської науки, бо вони потрясли циркумбалтійську й усю східнослов'янську історіографію, вживалися при віддаленому листуванні здебільшого в зв'язку з земельно-кадастровими, військово-політичними, торгово-побутовими, судово-податковими, освітніми (здивувавши людство масовою грамотністю республіканського Новгорода) та ін. справами. Вони фіксували контакти Новгорода з Києвом, Псковом, Смоленськом, Полоцьком, Суздалем, Переяславлем (українським), Луками, Ярославлем, Угличем, Кучковим (Москвою) різними мовами: крім слов'янських, тут є тексти карельською (XIII—XIV ст.; вперше до XIX ст.), латинською (початок псалму, писаний готичним курсивом у Готському дворі; рубіж XIV—XV ст.), давньогерманською (1-ї пол. XI ст.; один із найдавніших записів) та ін. мовами. Всупереч поглядові на "давньоруську" мову як на "моноліт", що почав розпадатися тільки після навали монголо-татар, помічено пряму протилежність: в XI—XII ст. (найдавніший писемний період)

диференційних рис виявилось найбільше, а новгородський діалект докорінно відрізнявся від “общерусского языка” й знаходив найближчі аналогі в мовах західних слов’ян, насамперед у північнолехітській, що геть міняє наукові уявлення про характер слов’янського розселення, початок Новгороду, формування Київської Русі (1, 319—322), а отже, й української мови. А. Арциховський своїми розкопками в Новгороді ще 1929 (3, 4), а потім 1932 р. (4, 145) зачав справу, яка дала величезний матеріал не тільки для археологів, антропологів, істориків, нумізматів, архітекторів, містобудівників, господарників (виявлено понад 130 майстерень різних часів: пекарів, пряничників, броварів, ювелірів, ливарників, токарів, столярів, ткачів, кушнірів, шевців, бондарів, гребінників, замочників, фарбувальників тощо; 8, 151), а й для етнографів, музикантів, мовознавців, зокрема етимологів, палеографів та ономастів, перед якими постали проблеми походження давніх (з XI ст.) імен, етнонімів, макро- і мікротопонімів (напр., назв вулиць, міських кінців типу **Славенський** (словенський // “слов’янський” чи похідний від найменування вул. **Славної** (8, 171), що, давши ім’я “кінцю”, сама може походити від апелятива **слава**); **Неревський** (“етнонім”, нібито похідний від слова **меря** (?) чи такий, що “несе в своїй назві позначення аборигенного фінно-угорського племені **нереви**, або **нариви**,... північного заходу Новгородської землі (це позначення досі зберігається... в позначенні (? — О. С.) ріки й міста **Нарви** біля Фінської затоки Балтійського моря)” (8, 131). У цих міркуваннях, крім стилістичної невправності (“позначення” в “позначенні”) є й інші вади: 1) етнонім — це не “кінєць”, навіть якщо він від етнонімічного походження, а назва етносу — племені, народу, нації; 2) “етнонім” **нерева** // **нарова**, як і **меря**, вимагає детальнішої паспортизації: літописи знають “нерому”, а не “нарову”; 3) якщо такі племена й існували, то їхні імена все ж не можна взаємозв’язувати: вони надто різноструктурні), **Людин**, виводжуваний то від **людей**, — пор. ще прибалтійсько-фінська етнографічна група **людики**, а також літоп.: “Новгородскии людие, рекомии **Словени** и **Кривици** и **Меря**”, — то від **кривичів** (є свідчення, що **людинами** звалися предки **білорусів**, серед яких були й **кривичі**; однак, суто формально, **Людин** — це посесив від **Люда**!?). Але головна вулиця цього кінця звалася **Прусською**, а **кривичі**, як твердять місцеві історики, переселилися з **Прусії**, та й усі три кінці виникли як окремі різноетнічні оборонні пункти. Так, напр., розміщений на пагорбі, за скандинавськими свідченнями, “**Холмгард**”, як **варяги** називали **Новгород**, виявився **Славенським** кінцем. На **Неревському**, — ні з **мерею**, ні з **неромою** не пов’язаному, — розкопі є **кераміка**, аналогі якої відкрито аж у **Моравії**, **Південній** і **Північній Польщі**, — нижні горизонти **Волина** і **Колобжега**, — та в **Лабсько-Одерському** межиріччі, точніше в **Мекленбурзі**, й датовано 2-ю пол.VIII-IX ст. Що ж до східнослов’янських паралелей, то вони є ще над р. **Мстою**, на **Рюриковому** городищі; в **Ізборську**, а також на **Середньонадніпрянському** Правобережжі: в **Тетерівці**, **Шумську**, **Хотімлі** й т. ін.; 7, 165—170). На цьому кінці найдавніша вул. **Велика** від самого початку міста зберігає свою назву без змін, а **Холоп’я** (пор. рос. холоп “раб”) перегукується з численними **Хлопськими** в **Польщі** (від польськ. хлоп “селянин”); **Козьмо-**, або **Кузьмодем’янська**, — від назви церкви святих **Кузьми** й **Дем’яна**, відбиває етап християнізації краю, яка йшла з **Києва**. Тут розкопано руїни стародавніх валів. Об’єднання **Детинцем** (кремлем) 3-х незалежних поселень-кінців в одну **нову фортецю**, гадають, і спричинилося до виникнення **Новгорода**, столиці великої різноетнічної федерації, створеної з племен західних і східних слов’ян та аборигенів фінно-угорського походження. Осторонь від нього містилося **Ярославове** (6, 233—237) дворище (4, 143—164), що заслуговує на окрему увагу (пор. ~ 1332 р.: “И Онцифор с Матфеем созвони веце у святеи Софеи, а Федор и Ондрешко другое созвониша на **Ярославли** дворе. И после Онцифор с Матфеем владыку на веце и, не дождавше владыще с того веца, и удариша на **Ярославль** двор” (12, 44—

45). Тут містилася князівська резиденція (Торгова “сторона” над р. Волхов), названа так після побудови дерев’яного палацу к. X — поч. XI ст. **Ярославом Мудрим**, сином київського великого князя Володимира Святого й онуком Святослава Завойовника. Була й заміська резиденція князів — Городище, датована рубежем XI—XII ст., а створена в зв’язку з посиленням антикняжої боротьби (повстання 1136 р.). Князі з їхньою обмежено-паралельною, переважно мілітарною, владою перебували в стані екстериторіальності щодо кремля (“Нового города”), де містилися вічова площа (віче — місцеве “веце” — могло “закликати” й відкликати князя); головний, ідейноспрямовуючий, міський Софійський собор, збудований на язичницькому капищі; та єпископська резиденція у “владичній” половині. Тут проходила єдина в кремлі вулиця **Пискупля** (від польсько-латинського **бискуп** “єпископ”; 8, 134—135). Судова (“третейська”), військово-політична функція князівської влади (вона, врешті, й привела князів у кремль, звідки назва 2-ї його частини — “князівська”) в Новгородській землі позначилася на мовно-етнічному складі населення: князі мусили комплектувати гарнізони, мабуть, не з бунтівливих країн, а з киян (resp., русі?), своїх земляків.

Цим (і не тільки!) й пояснюються помітні й відзначаючі в науковій літературі минулого спільні риси деяких говірок Новгородщини та України, а також всесвітньовідомий київський цикл новгородських билин. Значно сильнішими були заходи, вжиті новою владою після приєднання Новгородщини до Московської держави. Тут обійшлося без промосковських билин, зате не без страт, депортацій і “московизації”, які, проте, не змогли затерти всіх тих відмінностей, які принесли сюди першопоселенці з Заходу. 1985 р. з нагоди 1125-річчя Новгорода В. Янін відзначав, що аналіз берестяних грамот, проведений А. Залізником, засвідчив різку несхожість місцевого діалекту з “південноруськими”. “А це, — додав він, — свідчить про те, що основний масив слов’янського населення російського Північного Заходу утворився за рахунок припливу населення... з Південної Прибалтики”; пор. ще збіги в новгородському та західнослов’янському іменослові й топонімії, археології й антропології, а також різницю в грошово-соціально-політичній системі півночі (феодално-боярська влада, що домінує над князівською) й півдня (з його князівською домінантою). “На зорі формування феодальних стосунків у Стародавній Русі існувало два головних ядра нової державності, які виникли незалежно одне від одного: “Руська земля”, чийм політичним центром став Київ, і Північно-Західна Русь із центром у Новгороді”, — каже В. Янін. Не вікном, а дверима в Західну Європу, зачиненими Москвою 1478 р. під час перетворення Московської на т. зв. “Російську (? — О. С.) національну (?? — О. С.) державу”, була Новгородщина. Її занепад “починається із зміною системи торгових зв’язків Росії та Європи”, — підсумовує автор (5, 24—27). При цьому Новгород утратив своє і суспільно-політичне, й мовно-національне обличчя.

Аналогічні процеси пізніше відбувались і в Україні. Однак тут, на відміну від Новгорода, завжди знаходилися люди, які намагалися врятувати народ і мову (коли зникає мова — народу більше немає). Так, за В. Сімовичем, 1818 року в нас з’являються: перша граматики української мови О. Павловського; її словнички (1827, 1841, М. Максимовича; 1848, А. Метлинського та ін.); спростовання некомпетентних тверджень про польськість чи російськість українщини (1834—1836, О. Бодянский; 1852, 1855, П. Лавровський; 1863, М. Костомаров); спроби довести її “старшість” супроти російської мови (1849, І. Срезневський; 1856, М. Максимович) та ближчу спорідненість з ін. слов’янськими (1856, П. Лавровський); її реальне місце серед них (1827, 1837, М. Максимович), що підтримувалося виданням староукр. пам’яток (Д. Калайдович, І. Срезневський, М. Максимович) тощо. Виникнення порівняльно-історичного мовознавства призвело до повного визнання самостійності української

мови, структурно-фонетично сформованої відповідно до її історико-геополітичної суті, взаємозв'язків і контактів (50-і рр. XIX ст., Ф. Міклошич). Проте тоталітаризм не поспішав із розвитком таких студій, обмежуючи їх російсько-українськими зіставленнями, а відомий лінгвіст О. Потебня (1864 р.) й “потебніанці” приймають гіпотезу “праруської” мови (обережно висловлювану ще М. Максимовичем, 1856 і П. Лавровським, 1859 р.) як збір спільних ознак східнослов'янських мов, протиставляючи їх ін. слов'янським, та ведуть за собою П. Житецького, К. Михальчука, А. Кримського та ін. Ця теорія, опрацьована О. Шахматовим, запанувала в славистиці. У 80—90-і рр. XIX ст. О. Соболевський українську мову трактує як діалект “спільноруської”, а київський говір, до навали татар, — як “російський”, що викликало обурення українських учених, котрі спростували останню концепцію як антинаукову. Що ж до попередньої, то її відхиляють у праці “Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache” С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер (1913 р.), виводячи українську мову з праслов'янської при підтримці Є. Тимченка, О. Синявського, В. Сімовича, А. Артимова, Д. Чижевського (2, 321—324) та ін. За С. Смаль-Стоцьким, діалект, з якого походить українська мова, сусідив із південнослов'янськими (хорватськими, сербськими, словінськими, болгарськими) на півдні, білоруськими (дреговичі, кривичі) на півночі, польськими, словацькими й чеськими на заході. У VI—VII ст. н. е. ряд цих племен пішов з прабатьківщини, своєї дніпро-віслянської, на південь, захід і північ, а протоукраїнські, лишившись дома, трохи просунулися за Дніпро й на південні та західні землі, покинуті сусідами, і стали центральноруським народом. Розселившись, слов'яни на новій батьківщині розвивали старі традиції, зародки й тенденції. Удержувалися, індивідуалізувалися, виокремлювалися, творячи власні структурно-семантичні риси.

Ще від діалектної доби українська мова успадкувала: 1) л-епентетикум (губний приголосн. + йотований голосний: земля, мовляв); 2) -сІ (“ять”) < -che (е “пташковане”) в місц. одн. (мусі); 3) цвІ, звІ < *kve, *gve (т. с; цвіт, зізда); 4) ч, (дж) < *tj, *dj (молочу, ходжу, межа); 5) чи, чь < *kti, *gti, *gtь (печи = суч. “пекти”; ніч); 6) ьи < ъи, ии < ъи (мию, шия); 7) г = h; 8) тверді те // ти, де // ди, не // ни, ле // ли, се // си, зе // зи; 9) повноголосся (золото, береза; роз-, локъть, рало); 10) ры, лы < рь, ль, рь, ль (кривавий, гриміти, глитай); 11) ол < ел (молоти — мелю); 12) ъл < ъл (пльнь < пльнь); 13) дифтонги ай, ой, ий, ей, уй, ій; 14) ъ, ь > Ø (нуль звука) // о, е; 15) голосні: довгі >< короткі; 16) носові Q (о носовий) > у, С (е носовий) > іа (я); 17) tl, dl > л (плели — плетеш, вели — ведеш); 18) -ьмь в орудн. одн. о-коренів (богьмь); 19) І в род. одн. м'як. відм. ж. ім.; 20) -шь у 2-ій ос. одн.; 21) -ть у 3-ій ос. одн. та мн.; 22) -мо в 1-ій ос. одн. (2, 345). У тоталітарній науці, яка не прийняла цієї концепції, запанував застій: тут не звертали уваги навіть на друковане іноземцями про українщину в “радянськомовній” пресі, занедбавши вимогу дискусії 1950 р. широко застосовувати порівняльно-історичний метод.

Усе ж в інтерпретації історії української мови помітні й зрушення: проф. Одеського університету Ю. Карпенко, зігнорувавши С. Смаль-Стоцького, опублікував “свою” її схему: 1) к. II тис. до н. е. — II ст. до н. е. — праслов'янщина; 2) II ст. до н. е. — IV ст. н. е. — спільна мова східних і південних слов'ян; 3) “спільносхіднослов'янська” мова: IV—VII ст. — антська, VIII—X — “давньоруська” (від якої навіть новгородці відмовляються; ще й термін одіозний; відколи Москва перейняла самоназвув українців, — русь, русини, руські, (Мала) Росія, — він працює на зросійщення, російську експансію та возвеличення “великого” російського народу; 4) XI—XIV ст. — давньоукраїнщина (не дотягуємо навіть до рівня прапівденнолужичан); 5) XV—XVIII ст. — староукраїнська; 6) XIX—XX ст. нова українська мова (9, 8). Ця схема, порівняно з офіційною к. 80-х рр. XX ст. (“Древнерусский... — общий язык восточных славян... сформированный в... 7—8 вв. и существовавший до 14—15 вв., когда рас-

пался на 3 отдельных восточнославянских языка (русский, украинский и белорусский)” (10, 143), є “поступовішою”, але й вона не розв’язує проблеми, ігноруючи свідчення верхньолужицької, сербської, хорватської, польської, чеської та словацької мов. Заперечуючи М. Грушевського, за яким анти — попередники українців (“Анти — не східні й полудневі галузи Словянства, а полуднева частина північно-східної галузи, себто ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо **українсько-руською**”; 11, 156). Ю. Карпенко каже: “Ототожнення антив тільки з українцями... є некоректним... не пояснює, звідки ж узятися росіяни та білоруси” (9, 6). Так ніби анти, ареал яких збігається з територією предків українського народу — (Дінсько-)Дніпро-Дністерське межиріччя — повинні пояснювати ще й етогенез народів, території яких (напр., Західної й Північно-Західної Росії) вони ніколи не сягали.

Крім майже застарілої концепції передньо-малоазійської прабатьківщини індоєвропейців Т. Гамкрелідзе й В’яч. Іванова (Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилисси, 1984), основи поглядів Ю. Карпенка, тепер в обігу літописна (М. Грушевського теж) теорія дунайського походження індоєвропейців і праслов’ян, модернізована О. Трубачовим, за якою слов’яни: 1) в III тис. до н. е. на Середньому Дунаї, західніше Тиси, межують з півдня з італіками, на заході — з ілліро-венетами, які, сягнувши Балтійського моря, відрізали слов’ян від кельтів Галії; на сході — верхня Тиса — з дако-фракійцями та ін., 2) у II тис. до н. е. доходять до гирла Прип’яті, потіснивши балтів; 3) у 1-й пол. I тис. до н. е. займають простір, від Одри (згодом Лаби) до Середнього Дніпра й від Вісли до Дунаю на заході, й від Прип’яті до верхоріччя Дністра — на сході. Етнічне оточення їх міняється: кельти прорвали (ілліро-)венетську перемичку й “переставили” слов’ян від басейну Дунаю частково аж до нижньої Десни. Північніше Західного Бугу, Прип’яті й середн. Десни, тиснуті германцями, паралельно слов’янам у 2-й пол. I тис. до н. е. рухалися балти, досягши витоків Оки й Дону. Тепер на північн. заході слов’яни межують із германцями, на півден. — з кельтами, на півдні (вузько) — з іллірійцями та реліктами індоарійців, на півден. сході — з іранцями (13, 20, 24, 26, 27). Слов’яни рушили за Буг, Віслу, Прип’ять, Дніпро, Сож, Десну, на Ловать, Оку й верхню Волгу, про що в “Повісті временних літ” (у перекладі Л. Махнівця) сказано: “По довгих же часах сіли слов’яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська... Коли ж волохи найшли на слов’ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильства, то слов’яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів... полянами, другі... лютичами, інші — мазовшанами, ще інші — поморянами... слов’яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами... а другі сіли межі Прип’яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли по Двіні і назвалися полочанами — од річки... Полога... Слов’яни ж, [що] сіли довкола озера Льменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його **Новгородом**. А другі сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися **сіверянами**... **Радимичі** ж і **вятичі** [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати — [один] **Радим**, а другий **Вятко**. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися **радимичі**, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися **вятичі**... А радимичі і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір... як [це] роблять **вятичі** й нині. Сей же обичай держали і **кривичі**, й інші погани, не відаючи закону божого” (14, 7—10). Літописець і мовно-етнічно не ототожнює полян та ін. племена з **в’ятичами** й **радимичами**. “Се бо токмо Словінескъ языкъ в Руси: **Поляне**, **Деревляне**, **Ноугородьци**, **Полочане**, **Дреговичи**, **Сверь**, **Бужане**..., посліже **Вельняне**” (15, 10). Немає радимичів з в’ятичами й серед даниників Русі. Він не змішує “мудрих і смислених” полян, з цими племенами, хоч один час “**Козари**” (хозари. — О. С.) имаху (дань. — О. С.) на **Полянѣхъ**, і на **Сверлѣхъ**, и на **Вятичѣхъ**” (15, 18). Русо-варяго-новго-

родська (історично, кельто-скандо-полабська) влада в Києві поступово об'єднала майже всіх східних слов'ян в одній державі. Так, 885 р. Олег “посла къ Радимичемъ рѣка: “кому дань даете?” Они же рѣша: “Козаромъ”. И рече имъ Олегъ: “не дайте Козаромъ, но мні дайте”... И бі обладая Олегъ Поляны, и Деревляны, [и] Сѣверены и Радимичи...” (15, 23–24). 907 р. як радимичі, так і в'ятичі (?) йдуть з Ігорем Олеговичем на Візантію (15, 29), а 964 р. Святослав Ігорович “иде на Оку рѣку и на Волгу, и налзе Вятичи” (15, 63). 981 р. відбувся похід Володимира Святославовича як на польський Захід “к Ляхомъ”, так і на в'ятицький Схід і “Вятичи побди” (15, 80). Походи діаметрально протилежні й майже синхронні, можливо, були викликані взаємодією двох гілок лясського суперетносу, східної й західної, проти Русі. Адже через рік знову “заратишася” ті ж самі в'ятичі (т. ж.). 984 р. Володимир Святославович іде на радимичів (вони в Іпат(іїв)ському літопису даються ніби в передражнювальній “цокальній” формі — “Радимици”; 16, 71), а в Лаврентіївському — з акцентом на їхню прийдшність: “отъ рода Ляховъ; пришедъше ту ся вселиша” (15, 82).

В'ятичі 988 (рік хрещення Русі) беруть участь в антипеченізьких оборонних заходах по Десні, “Оустръи”, Трубежеві, Сулі й Стугні (16, 106), хоч від самого хрещення вони збройно “відхрещувалися” ще й за часів Володимира Мономаха та не приймали християнських проповідей печерського монаха Кукші в к. XI — на поч. XII ст. Однак 1097 р. на любецькому з'їзді “В'ятчину” затверджено за синами Святослава Ярославовича як частку Чернігівської землі. Між 1146 і 1157 рр. тут під час міжусобиці вперше згадуються і м. Козельськ, 2 Дебрянська, Колтеськ, Дедославль, Неринськ та ін. (17, 729). Незабаром північ краю — окреме Суздальське князівство, згодом поруйноване монголо-татарами й частково приєднане в к. XIV ст. до Литви. Ім'я в'ятичі (< *vent- “білий”, що в ранньосередньовічн. назвах слов'ян Veneth-ai, герм. Wenden і Winde, прибалт.-фінськ. vene, venäjä, venät, venätta й под.; 18, 197) зникає в XIII ст., а з посиленням Московського князівства північ “В'ятчини” відходить до нього, сформованого на кривицькій (північн. захід) та в'ятицькій основі. В'ятичі — первинне ядро москалів (< *-ag-). А Московь, пояснювана на західнослов'янському ґрунті, вперше згадується 1147 р. як належна в'ятсько-суздальському князю Юрію Долгорукому (19, 8). Що ж до радимичів, то вони, врешті, ввійшли до Чернігово-Сіверського князівства, а потім послужили ядром білорусів.

Правління Юрія (Георгія) Володимировича Долгорукого (бл. 1090—1157, носія “довгоруких” ідей) увійшло в історію киево-суздальських взаємин не з ліпшого боку: 6-ий син Володимира Мономаха, він сприяв в'ятицькому засиллю й сепаратизмові, втручавсь у волинські, киево-переяславські (!), чернігівські, новгородські, смоленські та ін. справи; як союзник половців тричі, — 1149, 1150 і 20. 3. 1155 р., — сховався на великокнязівський стіл, на якому 15. 5. 1157 р. його й отруїли, пограбувавши палац і будинок за Дніпром, дім його сина Василька, а також майно бояр-суздальців та убивши багатьох із них. Піком суздальсько-київського розладу до навали монголів були дії його сина від дочки половецького хана Аєпи, Андрія Юрійовича Боголюбського (бл. 1110—1174), великого суздальського й володимирського князя, зятя московського боярина Кучки й батькового помічника в боротьбі за Київ, за що двічі, — 1149 й 1155 рр., — він діставав м. Вишгород (де викрав ікону Божої Матері, створену євангелістом Лукою й пізніше названу Володимирською), а згодом — Туров, Пінськ, Дорогобуж (на Поліссі) й Пересопницю (на Волині). 1150 р. в Переяславі він допомагав братові Ростиславу теж у боротьбі за владу. Повертаючись додому, його кінь раптом став за 11 верст від м. Володимира на Клязьмі, де церковний злодій згодом заклав с. Боголюбово, за що дістав свій епітет Боголюбський. Увівши на Суздальщині самодержавство, князь Андрій збудував там Успенську церкву, храм Різдва Богородиці, Золоті й Срібні воро-

та; мріяв завести власну автокефалію, підпорядкувати собі Новгород і Київ, який, очоливши 11 князів, і взяв 1169 р. вперше в історії “нашит”, та, пограбувавши, віддав молодшому братові Глібу.

Перенесення державного центру на верхню Волгу, де Андрій Юрійович і загинув від рук ворогів своєї жорстокості, було поворотною подією в історії східних слов'ян: Київ утратив першорядне політичне значення, а чимало його представників перейшло на північ, про що свідчить не тільки історія, а й топонімія басейну Оки. Крім Києва, котрий 4 рази потрапляв до рук князя Юрія і його сина Андрія, об'єктом їхньої боротьби був також осідок Андрієвого брата Ростислава **Переяславль(-Руський)**, суч. Переяслав-Хмельницький, заснований над р. Трубежем. Як центр значного князівства (його межі сягали Сіверського Дінця), це “опліччя” Києва у боротьбі із степовиками, було, разом з тим, і сходиною до княжіння в столиці Київської Русі, а, за розподілом Ярослава Мудрого, ще й володіло Суздальщиною. Не дивно, що, крім укр. Переяслава, виникло ще й 2 російських: **Переяславль-Залеський** (місто кол. Володимирської губ.) обабіч тамтешнього Трубежа біля його гирла до оз. **Переяславського** (або Плещеєвого) і **Переяславль-Рязанський**. Перший з них засновано Долгоруким перед 1152 р. і названо **Залеським** (за дрімучими лісами). Тут, крім Трубежа (фонетично, Трубеш) і Трубіжниці (-єжница), був ще руч. Тетеревин (пор. Тетерів бас. Дніпра й Тетерин на Полаб'ї; прізви. Тетеря відоме в історії України), рр. Дябловка, або Тябловка (пор. польське *diabl* (l тверде) “чорт”) — відбиття ляссько-німецьких (d > t) особливостей мови населення краю, Сварливка (пор. укр. сварливий), Гробля (польськ. *grobła* “насип, вал”), руч. Горюшин (посесив від горюха, представниця етнографічної групи горюнів у районі м. Путивля на Сумщині; пор. ще рр. Горюнов на правобережжі середн. Оки й Горюнова поблизу оз. Польського, там же), р. Весленка (пор. Вісла), р. Десна (перенесення з Наддесення?), бол. Ковино (?; пор. Ковно = лит. Каунас) і оз. Подковинское, “источник” Полянської (до полян?), оз. Кранка (род. відм. належності від нім. *krank* “хворий”), оз. Здвиженское (з *Воздвиженское чи від назви р. Здвиж, що на Київщині?), оз. Владычне (церковнослов'янське із фонетико-морфологічною українськістю), оз. Гунбошь (германізм?) та ін. Далі йде комплекс назв, занесених на Оку з Києва та його околиць: Почайна (була в Києві на Подолі ще в ХІХ ст.); Лыбедь (тече в столиці України поблизу станції метро Либідська); Ирпень, або Рпень, а неподалік “отвершек” Рпенської (пор. р. Ірпінь північніше Києва), обидва потамоніми переживають тотожні закономірності: *Рьп- > Ирп- // Ирп-, правда лише в 1-му складі, без пізньоукр. — в 2-му: *-ьнь > -ень > -інь). Можливо, сюди ж: Княжой Луг (перші князі тут були з Києва), Бродынка (фонетико-афіксальний українське), Черницын (лексему черниця “монахія” київське християнство занесло на Оку й у Новгород) та багато ін. Річка Либідь (рос. Лыбедь // Лыбеть) не одна тут. Є й 2-га, ліва пригирлова притока р. Клязьми (20, 144, 184, 212, 213). 3-я Лыбедь // -ть, або Лыбедка, тече на середн. правобережжі Оки серед водотоків з назвами типу: Дунайчик // Дунаец, вище оз. Орехового; р. Казарь (в'ятичі, як і поляни, давали “дань” хозарам, або козарам); Трубеж (-еш) у районі 3-го, т. зв. Переяслава-Рязанського, суч. Рязань (там же острів Трубежской); “лоск” Дунай (між Сухим Остом, з 1-го боку, й Алешнею та Чернавкою, — з 2-го; пор. нім. Ost “схід” і р. Веста цього ж бас. від нім. West “захід”). “Лоск” Полянської тече в с. Полянка як загроза концепції відетнонімності таких назв. р. Волинь (точніше, Вальн) іде мимо тезоіменного села між Юр'євим і Слобоцьким, не загрожуючи своїй відхороніміності: Юрій Долгорукий діяв і на Волині (20, 162—166).

Другий київський топонімійний ареал склався навколо села й річки **Київки**, лівої притоки Угри, а нижче (ми скрізь пропускаємо прозорі русизми типу Еловка, Лаптевка, Холменка й под.): руч. Куршинський (пор. курші, щойно зникле балтське плем'я з-над Куршської затоки Бал-

тійського моря), Бистринка, Водинка, Обуховский (поряд із с. Обуховим; пор. м. Обухів на Київщині), Чубаровской (пор. укр. прізви. Чубар), **Перепинка** (від перепинати; пор. ще укр. зупинка й рос. запинка від запинатися), Гостижа (слов'ян. гост- із герм. *gast-), Талька (пор. нім. Tal "долина"), Полтевка (пор. р. Полтва // Полтев у Львові), Мериновской (у с. Мериновка; від етноніма меря?), Самара (в Україні існує до 10 Самар), Орс(а) // Ороса (пор. скіф. етнонім аорси та угорське "орос" = "рус"), **Невер** (народноетимологічно, "язичник"; хоч первинно, можливо, від нев(е)р; пор. Геродотові неври, кельти-нервії й новгородський **Неревський** кінець; *er > ere), **Русинской** (біля с. Русина; русинами, за літописами, звали киян та навколишню русь, до якої в'ятичі не належали), **Хохловка** (первинно, від хохол "українець-козак"), **Невидомка** (українізм; пор. рос. "Неведомка") і т. ін. Вище р. **Києвки** бас. Оки серед лівих приток Угри занотовано: рус. **Пановской** (пор. польсько-укр. пан), **Дубенский** (пор. давньоукр. прикметник від ойконіма Дубно — Дубеньський), **Русановку** (є ряд поселень в Україні), Староселку (пор. с. Старосілля на Київщині), **Велинку** (серед літоп. варіантів назви Волині є й **Вельнь**), **Добрянку**, **Желонью** (2 р.; пор. р. **Желонь** у Центральному Поліссі, а на Новгородщині — "онімечена" **Шелонь**, що закономірно вказують на Геродотових гелонів), **Удву** // **Удку** // **Уду** // **Вуду** (має своїх "тезок" як у Центральному Поліссі, так і на Лівобережній Україні), **Донок** (пор. укр. Дін — Дону, рос. Дон), **Кзапню** (?; чи не з *кащання; це "етнонім"-архаїзм, пор. в кол. Югославії с. **Кацапун**); нарешті, **Оболонь**, продуктивна в усіх давнозаселених ареалах (20, 40—43).

Радомль, або -я, **Радомка** й под. у районі сс. **Радомль**, **Радомка** Верхн. (**Радом**), **Радомка** Нижн. (Новоселки), веде нас із верхн. Оки в Польщу (пор. тут же водотік **Чохов**, **Чахов**, **Чаков**, що ніби зійшов з укр.-польськ. прислів'я "Від Кракова до **Чакова** всюди біда однакова"; 20, 18); а також до порівняння з назвою м. **Радом**, що над рр. Млечною й **Радомкою** басейну Вісли. Основа **Радомл(ь)-** // **Радом(к)-** у бас. Оки зустрічається разів з 12. Сюди ж і назва **Радомино Болото**, структурно-посесивна словосполука (сам посесив — від прізви. **Радомля**). У системі з гідронімами **Орель** (є літоп. "тезко" на укр. Лівобережжі), **Касожа** (посесив від північнокавказьк. касоги), **Володимировской** (не "Владимировской", хоч м. **Владимир** на Клязьме), **Мезин** (зеташизм *r > z?; пор. чернігівськ. та північнорос. **Мезин**) та ін. це Болото може претендувати на своє солідне датування (20, 20—21). 3-ю й 4-ю у цьому ряду йдуть рр. **Радомля** й **Радомка**, дублюючи 2 варіанти 1-ї (див. вище) без додаткових претензій на зв'язки з Польщею чи Німеччиною, якщо не звертати уваги на такі гідроніми, як **Королевской** (?), **Есенской** (сюди ж прізви. **Есенин**; бас. Оки переповнений не зовсім ясними утвореннями на **Есен-**, пор. рр. **Есеновой** // -овой, **Есенец**, **Есенецкое** // -ой, **Есенка**, **Есенов** // -а Болота, **Есеновка**, **Есеновской**, **Есенок**, **Есенской**; хоч тут бракує назв на "Езер-"; усі вони із початк. **Озер-**; пор.: **Озеранка** // -енка // енской, **Озерец** // -кое // -й, **Озерин** // -ской, **Озерицы** // -ище, **Озерка** // -и // -ов // -овской, **Озерна** // -я // -ицы // -ов // -ской, **Озеро** // -овля // -овской // -ок, **Озерская** // -ие // -ой // -це // -чанка і под.; (20, *Алфавитный указатель...*). Перехід *jezer- > озер- давній; пор. на дунайській прабатьківщині слов'ян (бас. оз. Балатон) плем'я **озерята**, яких знав уже К. Птолемей. Вражає відсутність у бас. Оки суто "ляської" (відетнонімної) гідронімії, хоч радимичі й в'ятичі "от Ляхов". На порівняно пізні зв'язки з "польшизною" указує **Коржецкой**. 5-ю назвою вказаного циклу є **Радомль** // **Родомль**, вона ж з укр. (?) фонетикою: **Родынь** // **Родыль** (< *Радомль — посесив; з народноетимологічною заміною н замість м та а > о; о > і > и // ы в закритому складі?; 20, 117). Останнім тут гідронімом, похідн. від основи **Радомл-** // **Радомк-**, є **Радомля**, або **Радомка** // **Родомка**, права. прит. верхн. Клязьми, до якої тяжіють **Талица** (корінь **Таль-**), **Мытиши** (від мито; термін порубіжності), **Пога-**

ное (“погане” чи “поганське?”), **Чашское** (від чахи “чехи”); пор. літописн. “Ляхи и Чахи”; західні міграції в бас. Оки пов’язують і з чехами), Дрожна (пор. польськ. droga “дорога”), Свитец (пор. Світязь на Волині; аналогія: рос. колодец — укр. колодязь), Поля (мн. від поле, хоч “Полями” звали й літоп. полян, східних) та ін. (20, 224).

Надоччя має 3 назви у формі **Польской** // -ое (їх виводять від поле і мають рацію, бо навіть **Polska** “Польща”, як поляки звать свою державу, походить від цього ж слова): 1) міститься серед гідронімів бас. Москви-ріки, нижче назв на Сівер- (Сиверка, Северка і Северка Большая поряд із с. **Северское**; до речі, в середньовічній Польщі було й своє Сіверське князівство) і типу **Блогуші** (виступає як у західно-, так і в південнослов’янськ. огласовці — **Благуша**; пор. ще повноголосий ойконім **Бологоє** на заході Росії), але вище Рубежної, Грецької, Вости (пор. нім. Ost) та ін. (20, 119—121); 2) на правобережн. Надоччі має серед віддаленого оточення: **Польню** // -ьна (контакт із с. Поленка), **Полин** (від Поля?) та ін. (20, 135—137): але, якщо **Польской** указує на поле, то від чого походить тоді **Польна** (з Поленкою; пор. істор. аналоги: **Готескь** берег у Прибалтиці й р. **Готня** на Східній Слобожанщині?); 3) оз. **Польское**, належне до правобережжя р. Ранови, в бас. якої є ще водотоки **Рановской**, **Лубянской** (“отвершек” р. Лубянки), **Хупоцкой** (бас. р. Хупти), **Есеновской** (в с. Есенок) і т. ін.; назви р. **Горюнової**, “лоску” **Сербинского** й оз. **Польского** тут пов’язати ні з чим (20, 182—184), хіба що з **горюнами** (етнографічною групою), якимось **сербином** та з **поляками**.

Виразно на польський елемент басейну Оки вказує гідронім **Поляков**, з яким межують 2 **Ильинских** й анахронічний **Янов**, — явно від римо-католицького імені **Ян**. Про дозаселення з українського заходу свідчать ближні оніми **Дубенской**, **Свинской**, **Гай**, 2 **Вольнских**, **Сасовка** (с. Сасово від сас “сакс” — опосереднений германізм), **Кочержинский** (прізви., є в Києві) та ін. І лише назва р. **Вячки** // **Вачки** сигналізує своєю в’ятицькою квазіподібністю про потрібне (20, 249). Сюди ж **Вятца** // **Ветца** (біля р. Ведца) від ***вятць** — ***вятця**, звідки “**Вят(и)щи**”; пор. літоп. **Радимищи**. Поряд р. **Ренка** (із слідами е носового), а вище неї — **Вобжа** (20, 40) від ***Обгја** (“оброва” з протетичним **В-** і ***гј** > **гз**; пор. рр. **Вока** й **Ока**, **Ворша** й **Орша**, **Вобля** й **Обля**, **Восма** й **Осма** // **Осьма**, **Воста** й **Ост** і т. ін.). Чи не вказує вона на дотичність **обрів** до заселення краю або ж на час та причини міграції в’ятичів? 2-м у цій групі є гідронім **Вятчик** чи (не розібрати) **Вятчин** (суфігований на -ик // — **ин** від **Вятко** // ***Вятець**; пор. **Вятца**), з яким контактує **Полянской**, а далі — **Десна** (“права”), **Русаковский**, **Ро-** // **Радомль** тощо (20, 115—117). Він указує на розселення “в’ятців” (“в’яток”), як здогадно, зватися в’ятичі. Неясно, чи сюди ж і гідронім **Вяцковка** (**Вяцк-** із **Вятск-** < **Вяцьск-**), який хоч і має “зіпсовані” варіанти **Вязцовка** і **Вящевка**, все ж є в цікавому оточенні: оз. **Илмень** (пор. **Льмень** на Новгородщині), бол. **Ператинское** (пор. с. **Ператин** на Львівщині), р. **Мерская** (пор. літоп. **Меря**), оз. **Муромская Лука** (пор. кол. плем’я **Мурома**), **Бужа** (пор. р. **Буг** (Західний) бас. **Вісли**), р. **Хвастовка** (пор. м. **Фастів** // діал. **Хвастів** на Київщині), оз. **Мерчики** (пор. р. **Мерчик** у бас. р. **Мерла** на Полтавщині), оз. **Мокшино** (пор. етнонім **мокша**), оз. **Татарское** та ін. (20, 128—130), що свідчить про дивовижну вимішаність населення краю (і Росії). **Вяцкую** середнього право- (20, 154) й **Вятское** (оз.) нижн. лівобережжя Оки (20, 205) можна, як ізольовані, пов’язувати і з в’ятичами, і з вихідцями з м. **В’ятки** (цей урбанонім інтерпретується як відантропонімний у род. відм. належності від ***Вяцько**) та його околиць (пор. рос. приказку: “**Вяцкие** — парни хвацкие: семеро одного не боятся”). А там, здається, ще не виявлено зв’язків із польсько-німецьк. регіоном, звідки, за інтерв’ю, прийшли в’ятичі (якщо в сусідньому з оз. **Вятское** р. **Кержач** // **Кержач** -рж- не з ***-гј-**; пор. ще субетнонім **кержак-и**). Темною є й назва р. **Вятчер** (формально “в’ятчик”, як “варшавчик” або “в’ятчанин”, — як “киянин”, “львів’янин”; пор.: **Боннер** “житель Бонна”, **Вар-**

шавер “мешканець Варшави”, **Віннер** “людина з Відня” й под., тобто “виходець із якоїсь гіпотетичної В’ятки на заході”?). Вона перебуває в оточенні таких же або ще більших неясностей; пор. структурний аналог попередньому **Яновер** (“житель м. Янова”?) й **Упор** (пор. р. Опір // Опор на Підкарпатті), **Мур** і **Ла-мур** (тут і далі поділ наш. — *O. C.*), **Луш-тор**, **Ша-тор**, **Шип-ор**, **Чин-ур**, **Тын-ор**, **Унк-ор**, а також **Паново**, **Полуяны** (!), **Казачье**, **Ногайка**, **Чичена** й т. ін. (20, 232—233).

Топонімія аналізованих регіонів виявляє виразні зв’язки з онімією **полабських**, повністю, а до XVIII ст. лише частково **германізованих** слов’ян. Це помітимо, ідучи за реконструйованою топонімією, поданою на картах-квадратах надзвичайно цікавої праці Гани Скалової (26). Уже її квадрат № 1 “Kyl” (Північна Німеччина; з маси назв ми вибираємо одиниці) подає нам руроніми **Slavno** (пор. вул. **Славна** в м. **Новгороді**) й **Never** (є 10 потамонімів із цією основою в бас. Оки); № 2 “Starigard” (урбанонім, герм. Aldinborg 936—1160 pp. = “**Старгород**” - антонім до **Новгород**; поряд сс. Brody 2 р., пор. м. Броди на Львівщині, Verba й укр. апелював верба, Chocholy — мн. від хохол?, а на сусідньому острові: Slava-, Galin, або Galendorf, Danska (Dänschendorf) та ін., належні племені вагри). Нагадаємо, що В’ят — походить із *Vent- || *Wend-, якого так багато на Полаб’ї). За браком місця, немає змоги подати всі кореспонденції між топоніміями системами Полаб’я, Росії та України, але деякі з них усе-таки назвемо. Напр., **Krives** (квадрат № 13 і **Krivica** — № 16; пор. **кривичі**), **Smolane** (№ 18 і рос. **смоляни** — різновид **кривичів**) і, нарешті, **Kujevo** (№ 14; пор. надокську **Киевку**; 20, 41, 88). Полабщина не вся кореспондує з Росією, а лише її північ. Уже, умовно кажучи, її “центр” пов’язаний з **Україною**. Ідеться, як не дивно, про бас. р. **Укри** (див. далі). Так, ойконім **Киево** видається вторинним стосовно **Киева**, похідні від якого масово охоплюють північ, захід і південь Славії. Попередні висновки про **в’ятичів**: це західнослов’янське плем’я, що вимандрувало із Полаб’я // -щини (resp., Північної Німеччини; а туди примандрувало з Галії, багаті етнонімами на Vent-) на схід — через Польщу або Прибалтику, й остаточно склалося у бас. верхн. та середн. Оки, і, входячи в X—XI ст. до Київської Русі, вимішалось з фінськими та іншими племенами, а також із пізнішими вихідцями з Польщі та України та, врешті, влилося до **російського** народу. Крім **в’ятичів** і **радимичів**, із носіїв західнослов’янських рис до цього народу ввійшли ще **кривичі** (частково) й **новгородські словени** (трагічно), мовно-історична скарбниця яких протягом 2-ї пол. XX ст. збагатилася берестяними грамотами (21, 311 с.) світового значення.

Із словенської онімії упадають в око слова **Грешинь** (**Грищень**, **Гришинь**, **Грьцинь**), що відповідає київському **Грьчинь** // **Грешинь**, тобто “грек” (21, грамоти №№ 17, 20, 30, 546, 549, 558, 603, 660); **Нъмцинь**, у **Нъмщина** = “німчин” // **німець** (21, № 287) і **Търъцин-а**, **Тороцин-а** (21, № 301). Особливо цікавим є тюркський етнофоронім як із типовим окцидентальним “цоканням”, що вирізняє його на східнослов’янському просторі й уводить до західнослов’янського, так і з “новим” повноголоссям (ър > ърь, ор > оро; такі ж переходи спостерігаються й тепер, напр., у мові “русскоязычных” каракалпаків), що дозволяє, можливо, по-новому поставити питання про походження повноголосся. Чи не є “повноголосся” сигналом про його тюркське походження взагалі, яке тут зіткнулося ще й із заміною ч на ц — окцидентальним явищем (пор., взагалі: **цать** замість “**часть**”, **цоло** поряд із **чоло** // **чело**, **цетвертина** “**четвертина**”, **цетыри** “**чотири**”, **цъто**, **цето**, **цто**, **цо** < **чтъ**, **чето**, **что**, **чо** // **што**, а також навпаки: **Сельче** < **Сельце** (21, № 297, 304—305) і под. На **в’ятській** території змішування ц — ч трапляється рідко (пор. в бас. Оки pp. Цурков, але Чуркин). Нечітко інтерпретується в коментарях катоїконім **Дублани** = “**дубляни**” району м. **Порхова** (пор. м. **Пархов** на Полаб’ї) **Шелонської** п’ятини, який нібито походить від урбанонімів типу **Дуброва**, що над р. **Полянкою** (є в укр. та полабській топонімії й огла-

совці), Дубровка в Смолинському (крім смолян, Полаб'я знає й смолинців як варіантів того самого оніма) й Дубровенському погостах, Дубсько // Дубровка в Михайлівському (належало Никольському монастиреві з Неревського кінця, три інших села підлягали однойменному монастиреві над р. Лядкою поблизу Славенського кінця) тощо. “Не виключено, що “дублянами” називали себе жителі всього Дубровенського погосту”, — зазначають дослідники (21, № 540, 21, 13—14). Думається, що типологічно мешканці Дуброви будуть дубровцями, Дубровки — дубровчанами, Дубського — дубшанами. Для дублян (< *dubjan-) треба шукати Дуба. Про глибинні напрями міграцій на Новгородщину (ширше, в Озерний край), гадаємо, можуть свідчити саме назви п'ятих, де поширений відповідний ойконім (Шелонська й Деревська), а також тісно з ними пов'язаних кінців (Неревський і Славенський). Почнемо з Неревського. Ще за часів Геродота в Поліссі відомі кельти-неври, лат. Neuroi, Neurgi, Nervi(i) (22, 57—96), звідки можливі як *нури із Neug- (у бас. Західного Буга є Нурська земля), так і *неревни (< Nervi-) та Неревський. Псковсько-новгородська Шелонь, або Шолонь // -а, як називається доплив оз. Ільмень (23, 34—37), і, зрозуміло, Шелонська п'ятина, точно відповідають центральнополіській Желоні, або Жолоні // -ці, правій притоці Прип'яті (24, 198). Полісько-новгородські розходження у вимові деяких топонімів може пояснити маловідомий анекдот із життя німців-колоністів, пов'язаний з типовим діалогом на шлюбнорозлучному суді. — Він: “Що ти хочеш? Я ж тебе шалію (= “жалію”)”. — Вона: “Не шаліти мене треба, а люпити (= “любити”).” Приглушена вимова східнослов'янських приголосних (ж > ш, б > п) німцями, що проявилася в оформленні занесеного з Полісся гідроніма Желонь // Жолонь > Шелонь // Шолонь (пор. ще вул. Пискупля із *Бискупля в Новгороді), яскраво підкреслює думку В. Яніна про потужні західнослов'янсько-північнонімецькі (ширше, германські, пор. Готський берег на східному узбережжі Балтійського моря й Готський і Німецький двори у Новгороді) міграції в ареал новгородських словен (того ж кореня, що й назви вул. Славної, Славенського кінця, а також сс. Славно, Славниці й под.; 21 № 298). У бас. Прип'яті буквально поруч і, — наскільки це можливо, — паралельно з Желонню тече р. Словечна // Славечна, назва якої пояснюється здебільшого як *Slovetъpa (e носове), хоч, гадаємо, можливий і варіант *Slovekъpa. Тоді межиріччя Желоні й Словечної — це межа (нейтральна зона) між гелонами й слов'янами (22, 96—132). У польській системі знаходять пояснення й пом'якшені аналоги новгородським “дубланам” (пор. с. Дубляни на Рівненщині й двічі на Львівщині). Дунайські й новгородські словени, закарпатсько-надтатранські словаки, приадриатичні словінці (як і Йорданові склавени // склавини) — етноси західні, протиставлені східним — антам (пор. санскр. *ánta* “близький, останній, прекрасний, чудовий, кінець, край, кордон, межа й под.”; *anantá* “безкінечний” (25, 47, 37), звідки словотворно-кальковане Україна; пор. тернарний поділ слов'ян, зафіксований готським істориком VI ст. Йорданом, автором “Гетики” (лат. “Getica”): “Починаючи від місця народження... Вістули (Вісли; є 7 гідронімів на Висл- у бас. Оки. — О. С.), на безмірних просторах... багатолюдне плем'я венетів. Хоч їхні назви тепер змінюються... усе ж переважно вони звуться склавенами й антами. Славени... від м. Новіетуна (“Новгорода”. — О. С.) та озера, званого Мурсіанським, до Данастра (Дністра — О. С.), а на північ до Вісли (Вісли. — О. С.)... Анти ж — найсильніші з обох [племен]... від Данастра до Данапра (Дніпра. — О. С.)... де Понтійське море утворює дугу” (27, 71—72). Отже, венети — це найзахідніші “слов'яни”, склавини — серединні, а анти — східні (праукраїнці). З-над Дунаю вони мігрували на північ. Між Дніпром і Дністром та його притоками було вільно рухатися до непрохідних Прип'ятських боліт. Тому поза ними виник інший етнос. Південно-східні слов'яни, врешті, подолали цей бар'єр, але лясський (кривицько-радимицький) адстрат поза ним стримати вже не змогли: тут виник біло-

руський, а далі російський народи. Між антами й венетами, треба гадати, склався своєрідний “склавлено-склавинський” етнічний коридор, відгалуженнями якого є літоп. словени, дунайські й новгородські, теперішні словінці, словаки, надсянські ославіяни (?), сюди ж рр. Славута, Словечна, Ослава й под. Річка Слав’янка є й у бас. Шелоні, що випливає з ареалу “західнян”-кривичів, про яких у літопису сказано: “Полочане. Отъ нихъже Кривичи... на верхъ Волги... Двины и... Дніпра, ихъ же градъ... Смоленськъ”; 859 р., “Имаху дань Варязи... на... Словінехъ... Кривичіхъ”; 862, “Ріша Руси Чюдь... Словіни, и Кривичи... да пойдте княжить и володти нами”; 882, “Поиде Олегъ... и приде къ Смоленську съ Кривичи, и прия градъ и посади мужъ свои... устави дани Словіномъ, Кривичемъ и Мери”; 907, “Иде Олегъ на Грекы... поя... Варягъ, и Словенъ, и Чюдь, и Кривичи, и Мерю, и Деревляны, и Радимичи, и Поляны, и Сіверо, и Вятичи, и Хорваты, и Дулбы, и Тиверци, яже суть толковины: си вси звахуться отъ Грекъ Великая Скуфь”; 944, Игорь же совокупив... Варяги, Русь, и Поляны, Словіни, и Кривичи, и Тіверьці, и Печенги... поиде на Греки”; 980, “Володимеръ же собра... Варяги и Словіни, Чюдь и Кривичи, и поиде на Рогъволода” (15, 10, 18, 19, 22, 23, 29, 44, 74, 119). Остання згадка кривичів, як і словен, чуді та в’ятичів, 988 р., стосується оборони Лівобережжя.

Яка ж мовна суть “кликання” варягів (“пойдите княжить”)? Ясно одне: руси були “західнянами”, як і самі кривичі та словени, котрі знали, кого кличуть. Це було “покликання” родичів. Ніде літописи не твердять, що для спілкування з ними північним (і південним!) слов’янам були потрібні “толковини” (перекладачі), як під час “великоскуфського” походу на Візантію. Утвердження варягів-західнян у словен і кривичів — це лише посилення там мовних рис цих слов’ян. Не випадково найбільше окциденталізмів саме на Новгородщині й у кривичів. Глава варягів, Рюрик, ідучи на схід, забрав із собою “всю Русь”, очевидно, — значний контингент, якщо він так швидко прибрав до рук Новгород, Псков, Смоленськ, Ізборськ, Полоцьк, Київ і ряд племен та кинув виклик Візантії, повторений потім наступниками. — Реконкіста? Греки, ознайомившись із цим племінним союзом, назвали його Ros (о довге, середне між о та u). Карти Полабщини дають, за покажчиком, 20 топонімів із цим компонентом, з них 7 як Rosov, 2 — Rosovo, 3 — Rosovec, по 1-ій: Rosova, Rosovici, Rosian, Rosica, Rosin, Rosin’, Rusov, Rusavin, Ruskovici. І лише раз — р. Rug-ica (квадрат № 21), яка тече мимо лісу Хойніца, с. Просново, поля Рудніца, містечок Хойна, Огніца (г проривне) та ін. і впадає до р. Mogilnica, допливу Одри, навпроти гирла р. Vitzna (з “пташкований” = ж), яка приймає р. Вільшну, що зліва обминає сс. Холм і Брест, а справа — с. Вільшову // Вольшову. А край цей зветься **Укра (Vьkra)** й населений **укранами**. На Полаб’ї, крім “Росовичів” (Rosovici) й “Русковичів” (Ruskovici), є свої “Радимичі” (Radimici) й “Кривичі” // Krivici.

За відомим польським довідником, цей етнонім створено від **krivъ** “кривий, фальшивий” за допомогою суф. -іѣ- < *-itjo-, етимологічно: “нащадки кривого”, по-народному “люди фальшиві, нечеми” (сусідське прізвисько; 28, 534). Жили в бас. верхн. Дніпра, Західн. Двіни, Березини, Великої, Волги, східн. частини оз. Чудського та р. Ловаті. Міста: Смоленськ, Полоцьк, Ізборськ, Псков тощо (28, 534—535). Племінний союз складався з полочан, смолян (“смоленчан”) і псковичів (“псков’ян”). На своїх істор. обширах вони з’явилися на поч. 2-ї пол. I тис. н. е. Прибули не то з Середнього Дніпра, не то з межиріччя Німану, Бугу та Вісли (28, 535), а, може, й з Полаб’я. Псковські говори відзначаються особливою **шепелявістю** (взаємозаміною с і ш: літоп.: перши — перси “пристрої фортечних стін”, Шолога — Солога, Селога “ім’я” та ін.). Це явище О. Шахматов та О. Соболевський називали **мазураканням** (мазурінням): воно різко виражене в говорах **мазурів** — населення польського **Мазовша** (райони **Мазурських озер**). Це зайвий доказ захід-

ного походження псковських кривичів. На цій правильній базі О. Попов хибно пояснював назву р. Шелоні // Шолоні як “солоні” (23, 34—35).

Це та багато іншого давно ставило під сумнів “теорію” “давньоруської” (“праруської”, “(спільно)східнослов’янської”) (пра)мови, про яку проф. К. Чехович писав (правопис зберігаємо): “Теорія про східнослов’янську прамову, znana більше під назвою теорії про т. зв. праруську мову, має сьогодні виразний характер фікції” (29, 5). Натомість важливим аргументом на користь давності української мови стають її спільноти з мовами хорватською, сербською, сорбською, полабською та ін. Сліди сербо-хорвато-праукраїнських взаємостосунків, простежуються, насамперед, у т. зв. питомій українській лексиці, тобто здебільшого не характерній для російської мови. Приклади (з технічних причин вибираємо гомографічні або близькі до них): **вабити** (у цьому спільному для українців, сербів і хорватів прикладі, крім однотипної семантики, привертає увагу тотожне місце наголосу та непом’якшеність приголосних перед и), **важити** (“мати вагу”; особливості ті самі), **ватра** (“вогонь”; різниця в характері наголосу), **видра**, **вилиця** (у серб. і хорв. **вилиця** = рос. **челюсть**), **вишня**, **влада**, **гаї**, **газда**, **гаснути**, **гинути**, **голюта**, **гуска**, **дихати**, **дід** (в т. зв. “ікавштині” “дид”, в ін. говорах **дед**), **друг** (без приглушення остан. приголосного, в 3-ох мовах кличн. відм. — “друже!”), **жвакати**, **заскочити** (“оточити”), **збірка** (“збірка”), **зван** (як в укр. прислів’ї: “Хто зван, той і пан”), **злочин**, **квочка**, **кила** (розм. **гила** “грижа”), **комин**, **корисна** (стн > св), **крин**; укр. діал. “лілія”), **крюк**, **лягодити**, **ляжати**, **лі’ко**, **ль’удство** (у сербів “ль” зліто в І знак; характер наголошення інший), **ль’улька**, **масна** (у серб. та хорв. наголос на І-ому складі; стн > св обов’язковий), **мливо**, **мочар**, **му’ляти**, **напад**, **наступ**, **нема** (тривалість голосних і наголошених відмінні), **неук**, **ну’жник** (акцентуаційно-часокількісні характеристики різні), **о’брис**, **окрајати**, **онде** (“там”), **о’чі** (графічно “очи”), **паша** (“пасовисько”), **плахта** (“скатертина”), **плетиво**, **пл’инути**, **послуга**, **праля**, “пу’зо” (серб.-хорв. словники дають “пу’зити” = “повзати”), **сало**, **себе** (без пом’якшення приголосних), **си’рник** (рос. “ватрушка”), **слина**, **снага**, **сукня**, **тин**, **тло** (у 3-ох мовах — “до тла”), **торба**, **туга**, **хтів** (у серб. та хорв. “хтио”; е > і, альтернативне розв’язання проблеми у фіналі слова), **улучити**, **ціль** (“ціль”) **чин** (т. с.; “дія”), **ши’я**, **шкідити**, **яр’ина** — ось лише частина слів, які й за вимовою, за місцем наголосу (крім указаних випадків) і за значенням дуже близькі, якщо не тотожні, в зіставлених мовах (30, 257—258).

Лишається нез’ясованою доля сербсько-хорватських крашованів, які розмовляли “протосхіднослов’янським” діалектом у давнину, витворивши одну сербсько-українську ізоморфу (31, 93—95). Важливим є також збіг українських та серболужицьких мовних рис. Про столицю сорбів, м. Будишин (нім. Bauzen) читаємо: “Це —... етнографічний курйоз. Колись у тих краях поселилося слов’янське плем’я, яке аж до наших днів у суцільному морі навколишнього німецького населення зберегло свою мову й звичаї. Бауценські вулиці... їхні назви, вивіски над магазинами написані двома мовами — німецькою й схожою на українську — лужицькою” (32). Серболужицька мова належить до західно-, українська — до східнослов’янських. Та між ними є багато спільного в генезі, що підтвердив перший випуск Загальнослов’янського лінгвістичного атласу, присвячений долі праслов’янського голосного ѣ. Лиш в українців, білорусів, лужичан (сорбів), сербів і хорватів фіксується -мо // -мо(s) у словах типу ходимо, робимо, ляжемо й под., якого немає в російській. Вражаючим є острівний характер багатьох рис мови українців та лужичан. У плані українсько-верхньолужицьких мовних зв’язків і паралелей важливими є спостереження суч. сорбськ. мовознавця Х. Шустера-Шевця над т. зв. заміщувальним подовженням голосних о, е, пов’язаним із западом редукованих ъ, ь, чергуванням е — і, о — і (у деяких поліських, закарпатських та ін. говірках української мови виступає як чергування о — у відкритих і закритих складів). Над р. Шпреє у верхньолужицькому діалекті (й літературній мові) іменник **пос** (= довге нус)

у род. відм. чергується зі словоформою *posa* так само, як і на берегах Прип'яті чи Тиси, де пройшли нащадки ще Птолемеєвих сербів. Те саме спостерігаємо й у словах *wóz* ("віз") — *woza*, *méd* — *medu* (33, 70—86) тощо. Однотипні риси двох споріднених мов, відірваних одна від одної близько 1500 р., дозволили ввести в науку поняття праверхньолужицької та праукраїнської мов, датованих часом виникнення Києва.

"Про... теорію потрійного поділу слов'ян, — пише О. Трубачов, — можна сказати, що вона... застаріла як у тому, що стосується... первинної слабкої розчленованості слов'янства, так і... в поглядах на слов'янське розселення як певний процес поділу одного моноліту на три... менших з відмінностями, вторинно розвинутими кожним... Ці три... частини слов'янства не були... первинно однорідними... Другим після етнонімів, а за кількістю — першим... знаком первинної етнолінгвальної строкатості носіїв слов'янської міграції на Захід. Південь і Північний Схід є строкаті (...) лексичні ізоглоси, які в масі виглядають як польсько-болгарські, сербохорватсько-українські, полабсько-великоросійські й под., неймовірно мозаїчні й утруднюючі відновлення стародавньої діалектної картини, яка передувала нівелюванню нових етнолінгвальних слов'янських конгломератів Заходу, Півдня й Сходу" (34, 66). Висловлені тут спостереження "корегуються" археологічними. Так, якщо відкинути необгрунтовані міркування про тернарний поділ слов'ян ще до "дунайського етапу" слов'янської єдності (VI — поч. VII ст.) ("Досліджені... поселення Північного Заходу при зіставленні їх із пам'ятками Північної Польщі й... НДР підтверджують... поділ слов'ян на... південну... в лісостеповій смузі Східної Європи, басейну Дунаю і на Балканах, та північну, яка просунулася в лісову зону аж до Балтики й Ладоги... Групи етнографічно відособлюються одна від одної вже в VII ст., а протягом VIII—IX це відособлення збільшується... Ступінь схожості матеріалів Північно-Західної Русі... дозволяє припустити не пряму міграцію з берегів Балтики в район Новгороду й Ладоги, а існування протягом тривалого часу особливої північнослов'янської зони у складі ширшого об'єднання, яке можна назвати Балтійським культурним співтовариством... Формування... *orbis Balticum* базувалося на єдності соціально-економічних процесів епохи... Спільні водні шляхи пов'язували такі центри, як Дорестад на Рейні, Гамбург на Ельбі, Хелебю, Бірка, Ширігсаль у Скандинавії, Рерик, Старгард (в оригіналі "Старград". — О. С.), Любек, Аркона, Ральсвік, Менцлін, Колобжег, Волін, на південному березі Балтійського моря, Ладога й Новгород на Волховському шляху, з виходами на Волгу... під Ярославом і на Дніпро... під Смоленськом" (35, 44—48). Треба сказати, що висновки про існування двох груп слов'ян, північної й південної, з належністю України до останньої гаряче обстоювалися С. Смаль-Стоцьким, "найтяжчим з гріхів" якого "вважався той, що українську мову за її фонетичними законами він визнавав найближчою до сербської, що у виділенні окремої східнослов'янської групи мов вбачав радше політичну доцільність, ніж історично обгрунтований факт. Більш політичними, були й аргументи, якими поборювали погляд С. Смаль-Стоцького про виділення української мови з праслов'янських діалектів з V ст. н. е." (36, 62—64). Сьогодні ми спостерігаємо своєрідний тріумф поглядів С. Смаль-Стоцького. Зважаючи на ту суму фактів, якою оперує сучасна наука, й оглядаючись на минуле української мови, ми повинні відверто заявити про її історично незалежний характер і розвиток, який, звичайно, не виключав контактів (і часом "упливів", наприклад, російських і польських), ні реального співжиття з південними (сербі, хорвати, словінці, болгарі), західними (лужичани, чехи, словаки), північними (білоруси) та ін. слов'янами. Незалежна Україна здобуває вільну й незалежну науку, зокрема незалежне порівняльно-історичне мовознавство, вільну й незалежну мову, культуру та їхню історію.

1. Янин В. Л. Берестяные грамоты / Очерки истории культуры славян. — М.: Индрик, 1996. — С. 319—322.
2. Смаль-Стоцький С. Генеза української мови та її передісторичний розвиток / Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні. — К.: Віпол, 1994. — С. 345.
3. К шестидесятилетию А. В. Арциховского / Историко-археологический сборник. Под ред. Д. А. Авдусина и В. Л. Янина. — Изд-во Московск. универс., 1962. — С. 3.
4. Янин В. Л. Археологические раскопки в Новгороде / Сквозь века. — М.: Знание, 1986. — Вып. 1. — С. 143—164.
5. Янин В. Роль Новгорода в отечественной истории / Знания — сила. — 1985. — № 5—6. — С. 24—27.
6. Куза А. В. “Повесть о князе Ярославе и о мужах новгородских” / Древняя Русь и славяне. — М.: Наука, 1978. — С. 233—237.
7. Смирнова Г. П. К вопросу о датировке древнейшего слоя Неревского раскопа Новгорода. — М.: Наука, 1978. — С. 165—171.
8. Янин В. Л., Рыбина Е. А. Открытие древнего Новгорода / Путешествие в древность. Под ред. В. Л. Янина. — Изд-во Московск. универс., 1983. — С. 123—183.
9. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза / Мовознавство. — 1993. — № 5. — С. 8.
10. Иванов В. В. Древнерусский язык / Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М.: СЭ, 1990. — С. 143.
11. Грушевський М. Історія України-Руси. Вид. 2-е. — У Львові: НТШ, 1904. — Т. 1. — С. 156.
12. Янин В. Л. Новгородская феодальная вотчина (Историко-генеалогическое исследование). — М.: Наука, 1981. — 296 с.
13. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. — М.: Наука, 1991. — 271 с.
14. Літопис руський. За Іпатським списком переказав Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.
15. Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. — СПб.: Изд. Императорск. археограф. комиссии, 1910. — XVI + 274 + 24 с.
16. Полное собрание русских летописей. — М.: Изд-во вост. литерат., 1962. — Т. 2. — XVI + 938 + 87 + IV с.
17. В. Р. Вятчи / Энциклопедический словарь. — СПб.: Типолит. И. А. Ефрона, 1892. — Т. VII а. — 952 + 5 с.
18. Хабургаев Г. А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — Изд-во Московск. универс., 1979. — 231 с.
19. Сударикова А. А., Сильверсван Е. Н. Москва / БСЭ. — М.: СЭ, 1974. — Т. 17. — С. 6—21.
20. Смолицкая Г. П. Гидронимия бассейна Оки (Список рек и озер). — М.: Наука, 1976. — 403 с.
21. Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977—1983 гг.): Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951—1983 гг.). — М.: Наука, 1986. — 311 с.
22. Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії. — К.: Наук. думка, 1988. — 221 с.
23. Попов А. И. Следы времен минувших. Из истории географических названий Ленинградской, Псковской и Новгородской областей. — Л.: Наука, 1981. — 206 с.
24. Словник гідронімів України / Ред. кол.: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак (заст. голови), К. К. Цілуйко (голова). — К.: Наук. думка, 1979. — С. 198.
25. Комергина В. А. Санскритско-русский словарь / Грамматический очерк санскрита А. А. Зализняка. Изд. 3-е. — М.: Филология, 1996. — 943 с.
26. Skalová H. Topografická mapa území Obodriců a Veletu-Luticů ve světle místních imen. — Praha: Nakl. ČAV, 1965. — 95 s. + 32 map.
27. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. — М.: Изд-во вост. литерат., 1961. — С. 71—72.
28. Krywicze / Słownik starożytności słowiańskich. — Wrocław etc.: Ossolineum, 1965. — Т. 1. — S. 534.
29. Чехович К. До проблеми східнослов'янської прамови / Слово: Журнал слов'янської філології. — Львів, 1936. — № 1. — С. 5.
30. Стрижак О. Серби та Україна / Україна: Наука і культура. — К.: Знання, 1993. — Вип. 26—27. — С. 257—258.
31. Попович І. Не помічена досі дуже важлива сербсько-українська ізоморфа / Мовознавство: Наукові записки. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — Т. XV. — С. 93—94.
32. Шебек Ф. Варианти на тему одной планеты. — Будапешт: Корвина, 1972.
33. Шустер-Шевц Х. Язык лужицких сербов и его место в семье славянских языков / Вопросы языкознания. — 1976. — № 6. — С. 70—86.
34. Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграций славян / Вопросы языкознания. — 1974. — № 6. — С. 66.
35. Лебедева Г. С. Северные славянские племена (К постановке вопроса о связях внутри славянского мира) / Новое в археологии Северо-Запада СССР. — Л.: Наука, 1985. — С. 44—48.
36. Бузинська В., Тарновецька Л. Степан Смаль-Стоцький / Мовознавство. — 1994. — № 4—5. — С. 62—64.